

An aerial, black and white photograph of a rural landscape. The foreground shows a road and a dense line of trees. The middle ground features a village with several buildings and a large open field. The background consists of rolling hills and more fields. The text is centered over the middle ground.

СЕЛО НАД ДЕСНОЮ
— ШЕСТОВИЦЯ

Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г. Шевченка
Чернігівська обласна організація
Національної Спілки краєзнавців України

СЕЛО НАД ДЕСНОЮ – ШЕСТОВИЦЯ

Збірник статей і матеріалів

Ніжин
“Видавництво “Аспект-Поліграф”
2009

ЖИТЛА Х–ПОЧАТКУ ХІ ст. НА ПОСАДІ ГОРОДИЩА КОРОВЕЛЬ БІЛЯ с. ШЕСТОВИЦЯ

Перші свідчення про давньоруські житла на території Русі були отримані на початку ХХ ст. в Києві при дослідженнях В.В. Хвойки на Старокиївській горі. Загалом для першої половини ХХ ст. характерне накопичення матеріалу з даної проблематики, а вже з середини століття, коли значно збільшується джерельна база, починаються перші дискусії стосовно особливостей південноруського житлобудування. Радянський період історіографії дослідження давньоруського житла пов'язаний з працями видатних археологів В.А. Богусевича, П.П. Єфремова, М.К. Каргера, Б.О. Колчина, А.В. Кузи, П.О. Раппопорта, М.П. Третьякова, П.П. Толочка та ін¹.

На початку ХХІ ст. виходять наукові праці, які певною мірою підводять підсумки вивчення давньоруського житла протягом останніх десятиліть ХХ ст. Це публікації О.Н. Єнукової, В.М. Ковалевського, Ю.Ю. Моргунова, В.О. Петрашенко та ін.

Особливу увагу в цей час привертає період становлення Давньоруської держави. Саме тому житла посаду городища Коровель є цікавими для розгляду.

До Шестовицького археологічного комплексу в ур. Коровель відноситься вузький витягнутий мис, що виступає в заплаву р. Десни, на якому знаходиться городище та посад, а на захід від городища в заплаві розташований поділ.

Найбільш дослідженою та обширною ділянкою Шестовицького комплексу є посад, загальною площею 700–1000 x 80–400 м, який розміщений на північ від городища і займає ділянку тераси, що із заходу та сходу обмежена її крутими схилами².

Територія посаду довгий час залишалася практично не вивченою. Навіть межі його визначалися за результатами збору підйомного матеріалу. В 1946 р. невеликі дослідження на посаді провела

Я.В. Станкевич, яка засвідчила наявність культурного шару, синхронного городищенському, та провела ряд зачисток стінок проти-танкового рову³, що йшов уздовж західного схилу мису до ур. Узвіз. Наступного року археологічний комплекс обстежила Дніпровська Лівобережна експедиція ІМК АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна, який заклав ряд розвідувальних шурфів та траншей в західній частині посаду в ур. Узвіз, що дозволило досліднику з'ясувати стан культурного шару у цій частині поселення та виявити поховання за обрядом тілоспалення на стороні X ст.⁴ У 1947 р. чернігівський археолог О.О. Попко провів розвідувальні роботи на території західної частини посаду. Наступного року Д.І. Бліфельд дослідив кілька зруйнованих споруд в ур. Узвіз. В 1976 р. В.П. Коваленком було розкопано рештки зруйнованого кар'єром житла XI–XII ст.

У 1983–1984 рр., у зв'язку із землевідведенням ділянки в північній частині мису (як тоді вважалося, за межами посаду) в ур. Сад Льодового під спорудження бази відпочинку “Юність”, експедицією Чернігівського історичного музею та Інституту археології АН УРСР (В.П. Коваленко, О.П. Моця) закладено 27 розкопів та ряд траншей загальною площею близько 2870 м², на яких відкрито понад 100 об'єктів господарського та промислового призначення X–початку XI ст.⁵, а також комплекси, пов'язані зі зруйнованими курганами так званої VI курганної групи.

Зазначені роботи дозволили чітко визначити північно-східну межу посаду, але, водночас, поставили ряд запитань, оскільки, по-перше, серед досліджених об'єктів не було виявлено жодного житла, по-друге, всі вони не виходили за межі початку XI ст.

За результатами робіт на території шестовицького посаду, ми маємо змогу дослідити традиції та особливості житлобудування, які відрізняють комплекс в ур. Коровель від інших пам'яток цього періоду на околицях Чернігова.

З 1998 р. на посаді почала працювати Міжнародна археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка. За 1998–2007 рр. на території посаду було досліджено значну територію, на якій виявлено велику кількість споруд, що складала забудову посаду кінця IX–першої половини XIII ст. Серед будівель досліджено дев'ять жител X–початку XI ст. та серію споруд господарського і виробничого призначення, що разом з житлами складала садибну забудову посаду.

Характеристику жител розпочнемо з розкопу № 1, що знаходиться за 200 м на північ від городища, на західному краю тераси. На розкопі впродовж 1998–2007 рр. досліджена площа 1189 м². За роки досліджень тут вивчено 2 житла та 40 споруд господарського та промислового призначення, що являли собою єдину садибу, обмежену з півдня огорожею, із заходу – схилом тераси. Зі сходу від одного з жител (житло II), дослідженого 2007 р., знаходиться незабудований простір, відокремлений від забудованої частини садиби потужним частоколом. Розташування незабудованого простору посередині ширини мису у цій частині посаду дозволяє висловити припущення про існування тут дороги, що проходила з городища в північному напрямку. Більшість промислових споруд, виявлених у розкопі, пов'язана з видобутком та обробкою чорних металів, тому ця ділянка умовно названа “садибою коваля”⁶.

Житло I було досліджене у 2000–2001 рр. у північно-західній частині садиби і представлене спорудою № 19, яка мала підпрямокутний котлован, заглиблений в культурний шар на 0,2–0,3 м, розмірами 7 x 8 м, що був орієнтований стінками по сторонам світу. В середині житла, за 3,7 м від західної стіни, знаходилось відкрите вогнище складене з вальків річного глею, що імітували каміння. Окрім відкритого вогнища в долівці простежувались ями господарчого призначення⁷.

Житло II являє собою споруду № 39 (Рис. 1), що була виявлена 2006 р. і повністю досліджена у 2007 р. Будівля заходиться у східній частині садиби за 3 м від частоколу. Споруда мала підквадратний котлован розмірами 5,5 x 6 м, орієнтований стінами по

сторонам світу і заглиблений в материк на 1,2–1,3 м. По кутах котловану знайдені залишки від стовпової конструкції у вигляді ямок діаметром 0,4 м; ще одна яма діаметром 0,6 була виявлена по центру котловану, що також могла слугувати елементом конструкції для підтримування центральної балки даху. Західний край будівлі має пониження в материк розмірами 1 x 1,5 м та глибиною на 0,5 м, що скоріш за все, було входом до житла. У північно-східній частині споруди, ближче до її центру, знаходилася глинобитна піч розмірами 1 x 1,5 м, що стояла на глиняному підвищенні 2 x 2 м. Піч була повернута щелепами на південний захід з відхиленням до півдня, перекриття збереглося не повністю, а черинь був зруйнований. З печі походять фрагменти кругового посуду середини X ст. Судячи зі стратиграфічних даних, житло мало засипку між материковими стінками котловану та дерев'яною конструкцією, встановленою вздовж материкових стін споруди. Керамічний матеріал з центральної та західної частини споруди датується другою половиною X–початком XI ст., а в стратиграфії простежується потужний прошарок пожежі, що вказує на загибель комплексу у першій половині XI ст.

На захід від споруди № 39 у 2006 р. досліджено споруду № 36, що являла собою наземну конструкцію розмірами 6 x 8 м, яка знаходилася впритул до споруди № 39 (Рис. 1). З півночі та півдня будівлі були зафіксовані залишки глиняної обмазки від зруйнованих стін, а в центральній частині знаходився опалювальний пристрій у вигляді великої жаровні, розвал якої мав розміри 2,5 x 3 м. Жаровня мала прямокутні бортики висотою 10 см. Під розвалом виявлено залишки трьох череней поганої збереженості та сліди від каркасу з лози. Наявність трьох череней свідчить про досить довгий період її експлуатації. За стратиграфічними даними та керамічним матеріалом споруда № 36 є синхронною споруді № 39 і складає з нею єдиний комплекс. В такому разі маємо справу з великим житлом другої половини X–початку XI ст., що мало розміри 5,5–6 x 12 м і довгою стінкою було орієнтоване по осі захід-схід. Східна частина

мала заглиблений на 1,2 м в материк котлован з піччю в північно-східному куті, до якого зі сходу дотикалася наземна частина житла (сінці) з великою жаровнею в центрі. Про приналежність наземної та заглибленої частин житла до єдиного комплексу свідчить археологічний матеріал, серед якого відзначимо значну кількість глиняних грузил від вертикального ткацького станка. На початку XI ст. комплекс гине в пожежі, потужний шар якої простежується по території всієї садиби.

У 2000 р. на території ур. Узвіз під насипом кургану кінця XI–початку XII ст. виявлено житло III. Унікальна збереженість культурного шару посаду X–початку XI ст., перекритого насипом кургану, дозволила простежити залишки наземного житла, лише частково заглибленого в культурний шар на 0,25 м. В той же час, житло було прорізане ровиком від кургану, що значно зменшило можливості фіксації його повних розмірів, які становили 4,7 м по лінії захід-схід і 2,6 м по лінії північ-південь (в межах розкопу). В південно-східному куті житла вдалося зафіксувати напівзруйновану піч діаметром 1,6–1,8 м, що стояла на дерев'яному опічку. Під час досліджень виявлено два череня діаметром близько 1,3 м. Піч була повернута щелепами в бік передпечної ями (на північ). Житло орієнтоване по сторонам світу з невеликим відхиленням від осі південь-північ до заходу та мало вхід, скоріш за все, з південного боку. Судячи за керамічним матеріалом і наявністю горілих шарів значної потужності, загибель житла III була спричинена руйнацією городища та посаду під час подій першої третини XI ст.

В 1998 р. за 300 м на північ від розкопу № 1 був закладений розкоп III, південніше території бази відпочинку "Юність". В ньому виявлено житло IV, представлене спорудою № 2 (Рис. 2), розмірами 4,50 x 4,90 м по верху і 4,40 x 4,55 м по дну котловану. Житло орієнтоване стінами по сторонам світу. По кутах споруди (окрім північно-східного) та посередині північної і західної стінок виявлені стовпові ямки (діаметр 0,20–0,27 м). З півдня, ближче до східної стінки виявлений вхід до житла у вигляді широкого (до 2,4 м)

пониження (глибиною до 0,60 м), в середині котловану він маркувався двома стовпами (діаметр 0,2 м). В північно-східному куті котловану знаходилася глинобитна піч № 1, що мала підквадратну форму (0,84 x 0,85 м) із сильно заокругленими кутами. Вона доброї збереженості (висота стінок – до 0,80 м, лише склепіння обвалилося всередину. Піч складена із суцільної маси сіро-коричневої глини з добавкою великих шматків піщини в тісті.

При її спорудженні була зроблена глиняна вимостка (до 0,15 м), що надалі відігравала також протипожежну роль. В центрі її з щільно утрамбованої глини сформовано черинь (0,60 x 0,36 м). Він одношаровий, від 3 см до 5 см завтовшки, добре прокалений і закопчений, дещо розтрісканий. Судячи з того, що черинь більше, ніж на 0,2 м заходить під північну (задню) стінку печі, тіло останньої формувалося після випалу череня.

Тіло печі формували на каркасі з товстих лозин. Зафіксовано по три стовпові ямки у кожній зі стінок печі (діаметри від 0,04 м до 0,08 м, глибина від 0,05 м до 0,20 м), розташовані приблизно симетрично. Товщина стінок печі від 0,20 м до 0,30 м; ширина гирла печі 0,15 м. Внутрішня сторона печі сильно прокалена – до стану однорідної помаранчевої маси.

Вінчала піч глиняна товстостінна (0,5–0,55 см) жаровня підпрямокутних (з округленими кутами) обрисів, що була розбита під час пожежі і завалилась в середину печі.

За піччю розчищено 2 стовпових ямки (діаметр 0,21 м та 0,24 м, глибина 0,30 м та 0,47 м), що, вірогідно, утримували з північного боку описаний вище масив глини. Після зняття останнього під ним розчищено ще близько 30 стовпових ямок (діаметр 0,05–0,14 м, глибина 0,03–0,25 м) та ще десяток – поблизу, але за межами масиву.

В цілому за підсумками дослідження котловану споруди № 2 можна зробити такі висновки. Спочатку будівля існувала як напівземлянка (чи двоповерхове житло з жилим підклітом, що здається менш ймовірним). Вона мала стіни з жердин чи горбилів “у закидку”,

і вхід з півдня. У північно-східному кутку знаходилась глинобитна піч, щелепами до входу. За керамічним матеріалом дата існування житла – перша половина X ст. Житло загинуло в пожежі.

Через деякий невеликий проміжок часу (відсутні сліди замивів) котлован був закиданий шаром плямистого сіро-жовтого піску і на цьому ж місці спорудили нове житло, вже наземне, з глинобитною піччю (піч № 2) на високому опічку. За площею житло V (Рис. 2) було дещо більшим, ніж попереднє. Його сліди, вірогідно, простежуються у підпрямокутних обрисів (5,40 x 6,60 м) западині навколо котловану будівлі № 2, глибиною від 0,15 м до 0,45 м, заповнена чорно-сірим піском з вугликами, зорієнтована майже точно стінами за сторонами світу. Це житло V за керамічним матеріалом та знахідками має датуватися другою половиною X–початком XI ст. Воно також загинуло в пожежі не пізніше першої чверті XI ст.⁸

Житло VI (Рис. 2) досліджено на цій ділянці посаду у 2002 р. у розкопі № 9, неподалік попереднього. Воно було представлене спорудою № 25 (Рис. 2), що мала розміри 5,25 x 5,75 по рівню материка і 4,75 x 4,75 по дну котловану глибиною 1,05 м. Споруда орієнтована стінами по сторонам світу. У південно-східному куті житла знаходилася зруйнована піч, що мала розміри 1,4 x 1,5 м і була повернута щелепами на захід. Під час детального дослідження печі в ній зафіксовано 2 череня, що були побудовані одночасно для більшої тепловіддачі. Житло VI не мало входу, зробленого в ґрунті; на думку дослідників воно мало зрубну конструкцію стін, а з північного боку, там де житло прорізано заповненням котловану споруди № 26, було ще додатково закидано глеєм. Через невдалу конструкцію північної стіни воно майже не функціонувало. За керамічним матеріалом житло VI датується першою половиною X ст.⁹

На цьому ж розкопі досліджено і житло VII, що представлене спорудою № 26 (Рис. 2), котлован якого з півночі прорізаний житлом VI. Будівля являє собою майже квадратний котлован розмірами 3,9 x 4,1 м, орієнтований стінами по сторонам світу. По дну житла простежені залишки глеєвої підмазки від підлоги. В південно-східному куті житла знаходилась глинобитна піч округлої форми

(діаметром 1,25 м), повернута щелепами на захід, в тілі якої виявлено сліди від стовпового каркасу. Піч мала три черені, що вказує на два періоди її існування. Перший період пов'язаний з функціонуванням першого та другого черенів до моменту їх руйнації, а другий пов'язаний з ремонтом череня та підмазкою склепіння печі. За речовим та керамічним матеріалом дане житло датується першою половиною X ст. На думку дослідників, два розглянуті житла були пов'язані між собою. За стратиграфічними даними житло VII було розібрано і через деякий час відбудовується заново з невеликим зміщенням на 3,2 м на південь від старого котловану. При цьому стінку споруди прийшлося укріплювати глеєм. Відбулося розширення площі житла з 16 м² до 23 м². При цьому житло VII проіснувало певний час (навіть був зроблений ремонт печі), а житло VI, схоже, існувало досить недовго і було розібране¹⁰.

Під час досліджень вищезгаданої ділянки посаду у 2005–2006 рр. було досліджено ще одне житло (споруда 38). Житло VIII мало підпрямокутний котлован розмірами 4,2 x 4,8 м, орієнтований стінами по сторонам світу з невеликим відхиленням до сходу (Рис. 2). Стіни будівлі дещо звужуються до дна котловану, глибина якого становить 1,0–1,07 м від рівня материка. В північно-східному куті знайдені залишки глиняної печі, повернутої щелепами у південному напрямку. В південній стінці споруди, майже навпроти печі, зафіксований вхід до споруди. За керамічним матеріалом житло VIII датується першою половиною X ст.

На розкопі № 15, що був розбитий на східному краю тераси р. Десни, було частково досліджено житло IX (споруда № 44). Будівля являла собою котлован довжиною 4 і досліджений на ширину 3,2 м, глибиною 0,9 м від рівня материка. Споруда орієнтована стінами по сторонам світу з невеликим відхиленням до сходу. На думку дослідників, житло мало зрубну конструкцію стін, про що свідчить стратиграфія заповнення котловану та відсутність слідів від стовпових ям на дні будівлі. В північно-східному куті зафіксовані залишки печі, що мала підквадратну в плані форму розмірами

1,60 x 1,65 м і була орієнтована щелепами до півдня. Піч збереглася на висоту 0,4 м, черінь мав овальну форму розмірами 0,6 x 0,8 м і був обмежений з трьох сторін тілом печі товщиною 0,4 м. В межах розкопаної частини житла вхід не знайдено. За керамічним матеріалом житло датується другою половиною X ст.¹¹

З розглянутих дев'яти жител на території посаду городища Коровель можна виділити їх конструктивні особливості та розподілити на дві хронологічні групи: житла першої половини – середини X ст. (I, IV, VI – IX) і другої половини – початку XI ст. (II, III, V, VIII). В деяких випадках ці два періоди розмежовуються шаром пожежі (житла I, IV). Всі вони мають близьку до квадрату в плані форму і орієнтовані стінами по сторонам світу, окремі з невеликим відхиленням на схід чи захід. За своїми розмірами площа жител становить від 16 до 70 м². За традицією зведення стін будівель простежується стовпова (житла I–IV) та зрубна (житла V–IX) традиції. На території посаду городища Коровель домінує тип жител із заглибленим в материк котлованом (глибиною від 0,8 до 1,1 м) та глинобитною пічкою в одному з кутів споруди. В той же час фіксуються й наземні житла з незначним заглибленням (глибина 0,15–0,25 м) в культурний шар. Вони представлені житлом I – (першої половини X ст.) з відкритим вогнищем посередині котловану та житлами III, V – (другої половини X–початку XI ст.) з глинобитною пічкою в куті споруди.

На думку П.О. Раппопорта, житла наземної конструкції з вогнищем в середині на території лісостепу однозначно мають неслов'янське походження¹². Житло I шестовицького посаду за знахідками (срібна підвіска з чотирма наконечниками списів, на низаними на кільце так званими “Списами Одіна” – верховного бога скандинавів, покровителя мудрості і достатку)¹³, невеличка сокирка типу АІ, за класифікацією А.М. Кірпічнікова, фрагмент кістяної орнаментованої у стилі “Маммен” накладки з отвором для кріплення, кістяний гольник. Аналогії шестовицькому житлу були виявлені в Старій Ладозі, де в епоху вікінгів (IX–X ст.) даний тип побудови жител був традиційним¹⁴.

Всі розглянуті нами житла оточені господарськими та виробничими спорудами і являли собою елементи садибної забудови посаду X–XI ст. Садиби розмежовувалися між собою огорожами, залишки від яких збереглися у вигляді ровиків та стовпових ямок. Важливо також зазначити, що з двадцяти гектарів усієї площі посаду досліджено близько одного гектару території. Еволюцію житлобудування на території шестовицького посаду можна простежити на конкретному матеріалі. На сьогодні, судячи з датування комплексів, у першій половині X ст. співіснували наземні житла з відкритим вогнищем та заглиблені (близько 1 м) в материк котловани з глинобитними печами. У другій половині X ст. поряд з традиційними слов'янськими заглибленими в ґрунт житлами з'являється двокамерна конструкція (житло II), що об'єднує заглиблений котлован з піччю та наземні сінці. На початку XI ст. виникають наземні житла з піччю (житло III). Наявність різних традицій житлобудування на шестовицькому посаді, де зустрічаються північна традиція спорудження наземних будинків з відкритими вогнищами та заглиблені котловани півдня Русі з глинобитною пічкою, дозволила на початку XI ст. викристалізувати новий тип житла, який об'єднав конструкцію наземного будинку, в якому замість вогнища почали будувати глинобитну піч. Дана тема є досить актуальною для подальшого дослідження і потребує продовження археологічних робіт на території посаду і всього комплексу для більш повного його вивчення.

¹ Енукова О.Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX–XIII вв. – Курск, 2007. – С. 17–20.

² Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 57.

³ Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // Краткие сообщения Института археологии. – 1962. – Вып. 87. – С. 12–14.

⁴ Веремейчик О. Розвідкові роботи І.І. Ляпушкіна в Шестовиці на Чернігівщині // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 33–34.

- Гнёздово. 125 лет исследованиям памятника. – М., 2001. – С. 3.
- ⁶ Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования... – С. 58; Скороход В. Садиба коваля X ст. на посаді Шестовицького археологічного комплексу // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матеріали Четвертої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2005. – С. 157–160.
- ⁷ Коваленко В. П., Моця О.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2002 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель. – Чернігів, 2003 // НА ІА НАНУ.
- ⁸ Коваленко В. П., Моця О.П., Ситий Ю.М. та інші. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель. – Чернігів, 1999 // НА ІА НАНУ.
- ⁹ Коваленко В. П., Моця О.П., Ситий Ю.М. та інші. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2002 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель. – Чернігів, 2003 // НА ІА НАНУ.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Коваленко В. П., Моця О.П., Ситий Ю.М. та інші. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2005 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель. – Чернігів, 2006 // НА ІА НАНУ.
- ¹² Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Археология СССР. Вып. Е 1–32. – Л., 1975. – С. 122–123.
- ¹³ Скороход В. Підвіска Одіна на посаді городища Коровель // Археологічні дослідження в Україні: здобуток і перспективи. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 156–159.
- ¹⁴ Кирпичников А.Н., Назаренко В.А. Деревянные сооружения Старой Ладого по раскопкам 1984–1991 г. // Древности Поволховья. – СПб., 1997. – С. 70–71.

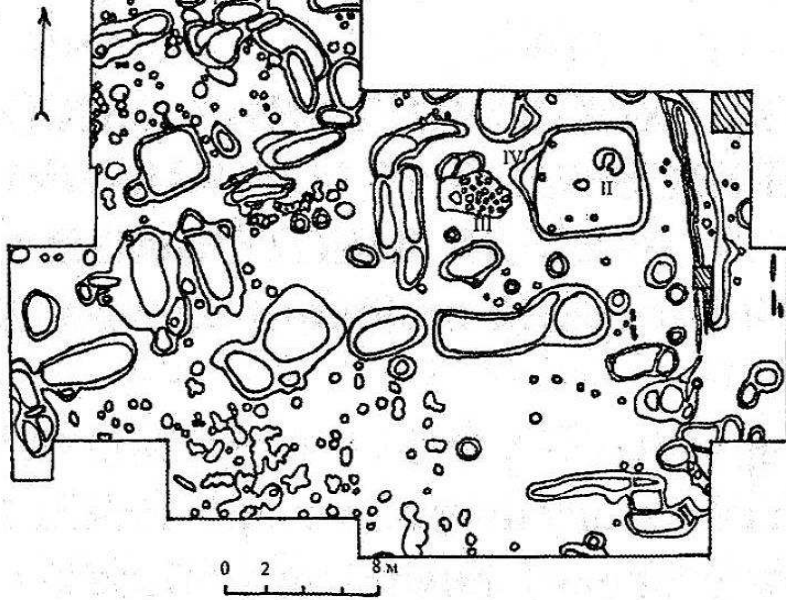

Рис. 1. Зведений план розкопу № 1 за 1998–2007 рр.

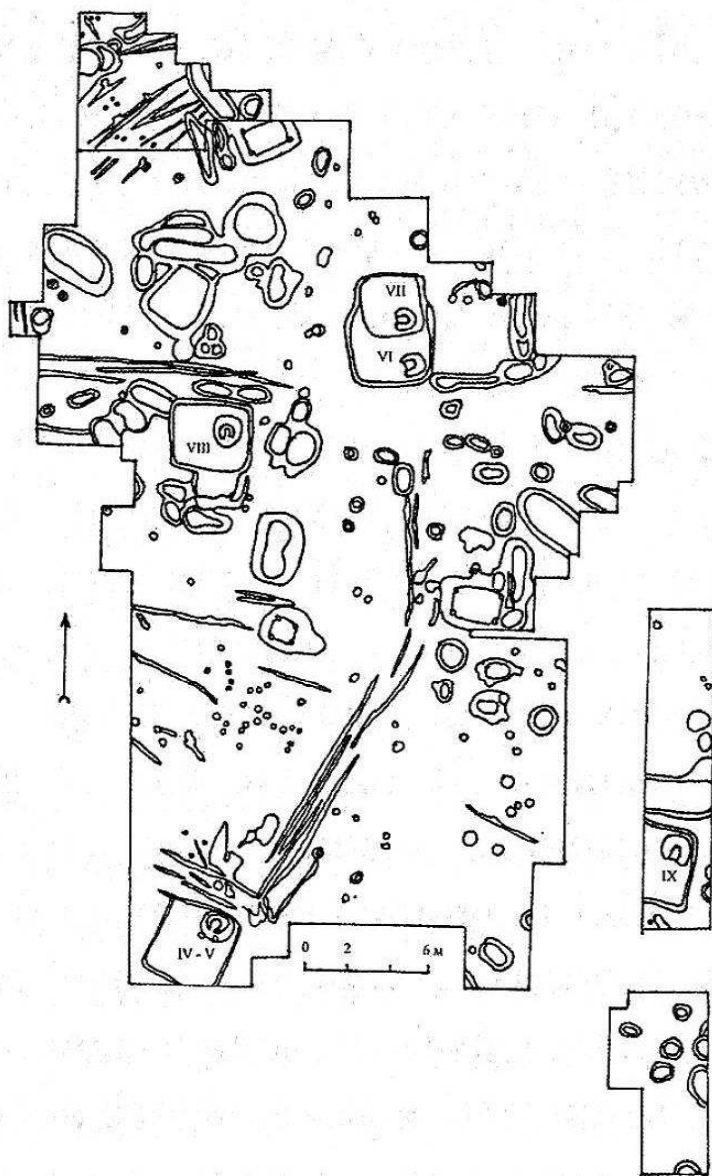

Рис. 2. Зведений план розкопів у північній частині посаду за 1998–2007 рр.